

**PANDEMİ SÜRECİNDE EĞİTİMİN DÖNÜŞÜMÜ: ÇEVİRİMİÇİ EĞİTİMİN SOSYOLOJİK
YANSIMALARI**

Dr. Öğr. Üye. Berfin VARIŞLI*

ÖZ

COVID-19 pandemisi başta toplumsal kurumlar olmak üzere toplumsal yaşamın her alanında değişime neden olmuştur. Küresel salgınla birlikte adeta bir zorunluluk haline kapanma ve kısıtlamalar bireylerin gündelik yaşam pratiklerini dönüştürmüştür. Alınan önlemlerin etkileri, özellikle eğitim kurumlarının kapanması ve çevrimiçi eğitime hızlı geçiş ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bu çalışma, COVID-19 pandemisinde eğitimde meydana gelen dönüşümleri üç bölümde incelemeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde, Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron ve Zygmunt Bauman'ın vurguladığı farklı sosyo-ekonomik statüden öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar tartışılacak ve bu sorunların pandemi döneminde derinleşip derinleşmediği incelenecektir. Dezavantajlı gruplardan öğrenciler internete ve çevrimiçi eğitim gereçlerine erişimde sorun yaşayabilmektedir. Bu durum özellikle pandemi döneminde öğrenciler arasında sorunlara olabilmektedir. İkinci bölümde, öncelikle Emile Durkheim ve Anthony Giddens tarafından ortaya atılan eğitimde toplumsallaşma süreci tartışılacak, ikinci olarak da toplumsallaşma sürecinin çevrimiçi eğitimle birlikte dönüşümü ve öğretmen-öğrenci etkileşimindeki değişim ortaya konacaktır. Eğitimde toplumsallaşmanın hem öğrenciyi hem de öğretmeni kapsadığı göz önüne alındığında çevrimiçi eğitimin doğası gereği söz konusu toplumsallaşma süreçlerinde değişim de kaçınılmazdır. Son olarak, üçüncü bölümde ise, Foucaultyen bir bakış açısıyla, bilgiye erişim ve bilgiyi tüketme hızının artması nedeniyle pandemi döneminde “bilgi”, “iktidar” ve “özne”nin kesişimselliğinin dönüşümü irdelenecektir. Çevrimiçi eğitime geçişle birlikte eğitimde denetim de dönüşmüştür. Öğrencinin bilgiye ulaşımı ve tüketimi hızlanmıştır. Bu durum iktidarın üretimi ve yeniden üretiminde köklü bir değişime neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Pandemi, Eğitim, Çevrimiçi Eğitim, Sosyal Değişme

**TRANSFORMATION OF EDUCATION IN THE PANDEMIC ERA: SOCIOLOGICAL
REFLECTIONS OF ONLINE EDUCATION**

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic has caused changes in all areas of social life, especially in social institutions. With the pandemic, restrictions and curfews which have become a necessity, have also transformed the daily life practices of individuals, The effects of the measures taken reached their peak, especially with the closure of educational institutions and the rapid transition to online education. This study aims to explore the transformations and changes that occurred in education during the COVID-19 pandemic under three parts. In the first part, the problems that students from different socio-economic status can face, emphasized by Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron and Zygmunt Bauman, will be discussed and then if these problems have deepened during the pandemic period will be examined. Access of students from disadvantaged groups to the internet and educational materials can be problematic. This situation can cause problems among students. In the second part, firstly, the socialization

* Maltepe Üniversitesi/İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Sosyoloji Bölümü/Sosyoloji Pr, berfinvarisli@maltepe.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-5051-9546

process in education, which is put forward by Emile Durkheim and Anthony Giddens will be discussed, secondly its the transformation with online education and the change in teacher-student interaction will be set forth. Considering that socialization in education includes both students and teachers, change is inevitable in these socialization processes due to the nature of online education. Lastly, the third part reflects the transformation of the intersectionality of knowledge, power and subject during the pandemic period due to the increasing speed of accessing and consuming knowledge, from a Foucaultian perspective. With the transition to online education, governance in education has also transformed. The student's access to knowledge and consumption of knowledge has accelerated. This situation causes a radical change in the production and reproduction of power.

Keywords: COVID-19, Pandemic, Education, Online Education, Social Change

Giriş

Covid-19 pandemisi, toplumun her alanında değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Toplumsal kurumlarda meydana gelen bu dönüşümler, bireylerin günlük yaşamlarını etkilemiştir. Eğitim kurumundaki dönüşüm de bunlardan biridir; pandemi dönemi, eğitim alanında da birçok yeniliği beraberinde getirmiştir. Teknolojinin eğitime bu denli nüfuz etmesi çevrimiçi eğitimi yaygınlaştırmış, çevrimiçi eğitim de pandemi dönemi eğitim sisteminin karakteristiğini oluşturmuştur. Bu değişimle birlikte pandemi döneminde teknoloji, eğitimde kurtarıcı gibi görülmüş, hızla değişen sistemde yerini almıştır. Vago'nun (2003: 11) işaret ettiği gibi teknolojinin hem insan hayatının koşullarını hem de sosyal kurumların karakterini değiştirme kapasitesi oldukça yenidir ve değişim hızlı bir oranda gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle hızla gelişen teknoloji, eğitimde dönüşümün de fitilini ateşlemiştir.

Eğitimde bilgi teknolojisi uygulamasının çeşitli bir örnekleri vardır: çevrimiçi eğitim, e-öğrenme, web tabanlı öğrenme, uzaktan eğitim ve siber öğrenme bunların belli başlıcalarıdır (Sit, Chung, Chow ve Wong, 2004: 141). Tüm bu eğitim olanakları sonucunda yüz yüze eğitim/öğretim yerini bilgisayar ekranından birbirine “ulaşan” zihinlere bırakmıştır.

Bu çalışmanın iki temel amacı vardır. İlki, “yeni” çevrimiçi eğitim düzeni içinde öğrenciler ve öğretmenlerin toplumsallaşma sürecinde yaşanacak değişimi ve farklı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel geçmişe sahip öğrenciler arasında ortaya çıkabilecek olası sorunları teorik bir zeminde tartışmaktır. İkinci amaç ise teknolojiye oldukça bağımlı olan yeni eğitim sisteminin, yeni bir gözetim/denetim toplumuna geçiş nedeni olup olmayacağını irdelemektir.

Eğitimdeki dönüşüm sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda pek çok sonuç doğurmuştur. Bunun yanı sıra, teknolojik yenilikler nedeniyle toplumsal norm ve değerlerde hızlı bir değişim meydana gelmiştir. Öğretmenler ve öğrenciler arasındaki ilişkiler değişmiş, yüz yüze etkileşim neredeyse ortadan kalkmış, tüm bunlar okul eğitiminin doğasında meydana gelecek dönüşümüne öncülük etmiştir.

Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Okul

Farklı sosyo-ekonomik statüden öğrencilerin bir araya geldiği eğitim sistemi, sosyologlar ve eğitim bilimciler tarafından sıklıkla çalışılan konuların başında gelmektedir. Sosyo-ekonomik statüdeki bu farklar öğrencilerin eğitim materyallerine erişimi konusunda kimi zaman kısıtlamalara neden olmaktadır. Söz konusu kısıtlamalar çevrimiçi eğitimle yeni boyut kazanmıştır. Bu bölümde başta eğitim konusunda ve özellikle eğitimdeki sorunlar hakkında düşünen sosyologlara yer verilecektir. Daha sonra onların kuramı ışığında çevrimiçi eğitimde meydana gelebilecek sorunlar irdelenecektir.

Eğitime sosyolojik bakış Emile Durkheim'la başlamıştır. Durkheim (1922/2016) *“Eğitim ve Sosyoloji”* kitabında “okul”u toplumsal bütünleşmeyi sağlamayı amaçlayan bir toplumsallaşma aracı olarak tasvir etmiştir. Bu düşünce Anthony Giddens tarafından yıllar sonra yeniden gündeme getirilmiş ve okul; aile, akran ilişkileri ve medyayla birlikte “toplumsallaşmanın eyleyenleri” olarak tanımlanmıştır (Giddens, 2009). Anthony Giddens’a göre okul, aile içinde başlayan birincil toplumsallaşmadan sonra bünyesinde barındırdığı akran grubu etkileşimiyle ikincil toplumsallaşmanın başat mekânıdır. Ona göre eğitim toplumsallaşma sürecini barındırır. Okullarda öğrenciler belirli bir ders müfredatına göre eğitim alırlar, yönetimin ve öğretmenlerinin koyduğu pek çok kurala uymak zorundadırlar. Öğrencilerin ayrıca öğretim kadrosunun yetkisini kabul etmeleri gerekir. Birey okulda otoriteyle (öğretmen) ve akranlarıyla etkileşimi öğrenir. Bu onun tüm yaşam akışını belirler. Böylelikle okullar her açıdan birer toplumsallaşma kurumlarıdır (Giddens, 2009: 289). Austin (2002: 95) bu görüşü yüksek lisans programları üzerinden bir adım ileri götürerek lisansüstü programların akademik kariyerin toplumsallaşma sürecini oluşturduğunu savunmaktadır.

Öte yandan eğitim kurumları kimi düşünürler tarafından Durkheim ve Giddens’ın öne sürdüğü gibi olumlu bir toplumsallaşma aracı olmaktan çok uzaktır. Bu düşünürlere göre okul, ya da genel anlamda eğitim, bir toplumsal sınıf mücadelesini işaret eder ve bu mücadelenin yeniden üretim alanıdır. Bu düşünürlerin başında Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, Zygmunt Bauman ve Michel Foucault gelmektedir.

Sosyo-Ekonomik Farklar, Çevrimiçi Eğitim ve Pandemi

Pierre Bourdieu ve Jean-Claude Passeron’un çalışmaları 1960’lı yıllardan itibaren eğitim sosyolojisine farklı bakış açıları kazandırmıştır. Düşünürler, üç temel eserle eğitim sosyolojisine katkıda bulunmuşlardır: Bunlar *“Varisler: Öğrenciler ve Kültür”* (1964/2014), *“Yeniden Üretim: Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri”* (1970/2015) ve *“State Nobility: Elite Schools in the Field of Power”* (Devlet Asilleri: İktidar Alanında Elit Okulları) (1989/1998)’dir. Bourdieu ve Passeron (1964/2014, 1970/2015) eğitimdeki sorunların toplumsal kökenlerine işaret etmektedir. Bir başka deyişle düşünürler, bu sorunların habitus ve sermaye türleri farklılıkları temelinde eğitimde de tezahür ettiğine dikkat çekmektedirler.

Bourdieu ve Passeron (1970/2015), müfredat ve/ya da öğretmenlerin, öğrencilerin tümünün eşit olduğunu varsaydığını düşünür (Jourdain ve Naulin, 2020: 56). Onlara göre okul öğrencileri, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda eşit olarak

görmektedir. Oysaki öğrenciler arasında sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklar vardır ve bu farklılıklar eğitim imkânına erişimde sorunlara neden olabilmektedir. Bu sorunlar akademik başarıyı ya da başarısızlığı da şekillendirmektedir. Söz konusu sorunları belirleyense Bourdieu sosyolojisi kavramlarıyla, habitus, kültürel, ekonomik, sosyal ve simgesel sermayelerdir. Bourdieu ve Passeron'a göre (1970/2015) okuldaki kültürel üretim, iktidarın gücünün perçinlenmesine neden olmakta ve öğrenciler arasındaki kültürel sermaye farklılıklarını göz ardı etmektedir. Buna paralel olarak Jourdain ve Naulin'a göre de (2020: 63) okul yönetimi ve öğretmenler bu farklılıkları göremeyebilmektedir.

Öte yandan Bourdieu ve Passeron'a göre (1964/2014) eğitimde bireylerin karşılaştıkları sorunlar, özellikle yükseköğretimde fakülte tercihi göz önünde bulundurulduğunda sınıf ve cinsiyet kavramlarıyla ilişkiseldir. Bourdieu ve Passeron (1964/2014: 19) bu konuda iki temel sorunun altını çizmektedir. Bunlardan ilki, daha yoksul çevreden gelen öğrencilerin yüksek öğrenim alma olasılıklarının kendilerinden daha varlıklı olanlara göre düşük olduğudur. İkinci olarak iki düşünür, varlıklı erkek öğrencilerle eşit düzeyde yükseköğretime devam etme şansları olan kadın öğrencilerin çoğunlukla fen ve matematik bölümlerini değil de edebiyat fakültelerini seçmelerinin altında yatan toplumsal nedenlerinin altını çizmektedir. Bu toplumsal nedenlerin temelinde kuşkusuz toplumsal yönlendirmeler ve toplumsal cinsiyet rolleri yatmaktadır. Mesleklerin toplumsal cinsiyetle ilişkiselliği toplumun kadın ve erkekten beklentileriyle yakından ilgilidir. Mühendislik, mimarlık gibi meslekler "erkek mesleği" olarak kabul edilirken öğretmenlik, hemşirelik gibi meslekler kadın mesleği olarak bilinmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bir yansımasıdır. Bourdieu ve Passeron da (1964/2014) bir toplumsal sorun olan bu konunun altını çizmişlerdir.

Zygmunt Bauman da Pierre Bourdieu ve Jean-Claude Passeron'a paralel olarak eğitimdeki sorunlar üzerine düşünen sosyologlardandır. Katı moderniteden akışkan moderniteye geçişte eğitimin rolünü sorgulayan Bauman (2009), eğitimin bir krizde olduğunu savunmaktadır. Bauman'a göre günümüz toplumlarının yüzleştiği zorluklar, eğitim fikrinin özüne ağır darbeler vurmaktadır (Bauman, 2009: 159). Bauman'a göre (1997: 49) "modası geçmiş olarak ya da hatta geriye dönük kınanarak reddedilmeler bile geçmişte üniversitelerin merkezîyetini yasallaştırmak olan prensipler artık evrensel olarak kabul edilmemektedir". Post-modern dünyada eğitim kurumları da dönüşmüştür. Çevrimiçi eğitim de göz önüne alındığında Bauman'ın bundan yıllar önce ortaya attığı kuramının günümüzde de geçerliliğini koruduğunu söylemek yanlış olmaz. Akışkan modernitede eğitim de akışkan olmalıdır. Ancak bu her öğrenciye hakkaniyetli davranmak ve eşit fayda sağlamakla mümkündür.

Hakkaniyet sağlandığında öğrencinin koşulları ne olursa olsun eğitimden maksimum faydayı alması amaçlanmalıdır. Bauman'a göre (2012/2020: 28) "eğitimin hiç değişmeyen hedeflerinden biri, gençlerin girmek üzere olduğu gerçekliğe uygun bir yaşam için hazırlanması olmuştur". Eğitim günümüz gerçekliği olan teknolojik gelişimle paralel gitmelidir. Bauman (2011:27) "sörf sanatı, yararlı ve arzu edilen beceriler hiyerarşisinde en üst konumu anlama sanatını devralmıştır. Çabuk unutmak hızlı öğrenmenin sonucuysa, uzun yaşa çabuk (kısa, anlık) öğrenme!" diyerek günümüz öğrenme davranışını açıklamaktadır. Bauman'ın da dediği gibi çabuk öğrenip çabuk

unutuyor ve tekrar öğreniyoruz. Bir konu hakkında derinlemesine araştırmak yerine internetten bir 'tık'la öğrendiği anlık bilgi ile yetiniyoruz. İnternetteki bilginin doğru olup olmadığını sorgulamadan hazır bilgiye ulaşıp doyum yaşıyoruz. Bu durum pandemiyle birlikte en üst seviyelere ulaşmıştır. Bir başka deyişle internetin yaşamımızdaki yeri küresel salgınla daha da derinleşmiştir. Artık teknolojinin ve internetin yaygın kullanılması da göz önüne alındığında küresel salgında, bilgiye ulaşma stratejilerinin Bauman'ın belirttiği gibi dönüştüğü görülmektedir.

Pandeminin eğitim sistemi üzerindeki en büyük etkisi Bourdieu, Passeron (1964/2014, 1970/2015) ve Bauman'ın (1997, 2009, 2012/2020) altını çizdiği durumun farklı bir boyut kazanarak dönüşümüne neden olmasıdır. UNESCO verilerine göre Mayıs 2020 tarihinden başlayarak 130 ülke COVID-19 pandemisinin yayılmasını engellemek için ulusal düzeyde yüz yüze eğitime son vermiştir, bu durumdan 990 milyona yakın eğitim alan kişinin etkilendiği tahmin edilmektedir (UNESCO, 2020). Eğitim kurumları, tüm eğitim faaliyetlerini mevcut kurumsal yazılımları ve/ya da halka açık dijital platformları kullanarak sanal (çevrimiçi) bir öğretim modeline taşımıştır. Okulların kapanması, ülkeleri hızlı bir şekilde uzaktan eğitimi benimsemeye zorlamıştır.

Çevrimiçi eğitim birtakım güçlükleri de beraberinde getirmiştir. Toplumların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan heterojen olması dolayısıyla söz konusu güçlükler, farklı toplumsal gruplar ve farklı sınıftan gelen bireylerin farklı ihtiyaç ve beklentilerinin olması dolayısıyla derinleşmektedir. Alt sosyo-ekonomik statüden öğrencilerin internet ve bilgisayar gibi çevrimiçi eğitim araçlarına ulaşmaları kimi zaman sorun olabilmektedir. Öte yandan engelli öğrencilerin de pandemide çevrimiçi eğitim materyallerine erişim konusunda sorunlar yaşayabildikleri bilinmektedir. Murat ve Bonacini (2020: 4) Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve Birleşik Krallık'tan alınan verileri kullanarak yaptıkları çalışmada öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) kaynaklarının eksikliği ve uygun çalışma ortamı yetersizliği nedeniyle uzaktan eğitimden faydalanamadıklarını belirtmektedir. Okulların kapanmasıyla çoğu ekonomik ve sosyal faaliyetin evden yürütüldüğü yeni düzende varsıl bireyler, hane içindeki bilgi ve iletişim teknoloji kaynaklarını normalden çok daha fazla kullanmak durumunda kalmışlardır. Varsıl ailelerin çocukları evdeki mevcut bilgi ve iletişim teknolojileriyle imkân dahilinde çevrimiçi derslere katılmışlardır. Yoksul öğrenciler içinse durum çok daha farklıdır. Yoksul öğrencilerin çevrimiçi derslere katılımı eğer evlerinde internet erişimi, bilgisayar ya da akıllı telefon varsa mümkün olabilmektedir. Bu da eğitimde sınıfsal farklılıkların gün yüzüne çıkmasına neden olmaktadır (Haecck ve Lefebvre, 2020: 83).

Öğrenci-Öğretmen Etkileşimindeki Dönüşüme Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Toplumsallaşma Sorunu

Öğretmenler ve öğrenciler arasındaki etkileşim farklı etkenlere bağlı, karmaşık bir yapıdadır. Bu etkenler arasında öğrenme ortamı, öğrencinin öğrenme motivasyonu ve öğretmenin becerileri yer almaktadır. Öğretmen öğrenci arasındaki ilişkilerde aradaki etkileşim öğrenme ortamının sosyal ve etkileşimsel yönlerine odaklanır. Pandemi öncesi dönemde öğrenme ortamı denince akla okullar gelmekteydi. Ancak bu durum pandemiyle değişmiştir; sanal (çevrimiçi) platformlar, çevrimiçi öğrenmenin alanı haline

gelmiştir. Bu değişim, öğrenci-öğretmen etkileşiminde meydana gelen en önemli dönüşüme neden olmaktadır.

Lai ve Xue'ye göre (2012) geleneksel yüz yüze öğretim modelinde öğretmen, ders kitabı seçme, müfredat planı yapma, öğretim stilini ve yöntemini benimseme, değerlendirme araçlarını kullanma gibi neredeyse tüm temel öğretim etkinliklerini kontrol edebilmekteydi. Pandemiye bir zorunluluk haline gelen çevrimiçi eğitimdeyse bu durum dönüşmüştür. Bu bağlamda öğretmen tüm sınıfa hâkim olan otorite olmak yerine yol gösterici bir lider rolü üstlenmektedir. Dolayısıyla pandemi döneminde “öğretmen merkezli öğretim modeli, öğrenci merkezli” olma eğilimindedir (Lai ve Xue, 2012: 50).

Öte yandan, öğretmen ve öğrenci arasındaki etkileşiminde meydana gelen değişimler hem öğretmenin hem de öğrencinin toplumsallaşma sürecinde dönüşüme neden olmuştur. Bir başka deyişle ikincil toplumsallaşma sürecinde otoriteyle ilişkinin şekillendiği önemli bir alan olan öğretmen ve öğrenci etkileşimi uzaktan eğitim sürecinde farklılaşmaktadır. Öğrenci çevrimiçi eğitimde, yüz yüze etkileşim kuramadığı öğretmenin otoritesini yeterince içselleştiremeyerek sorgulama eğilimindedir. Öğretmenler ve öğrenciler arasındaki iletişim düşünüldüğünde, çevrimiçi platform ve sosyal medyada bireylerin kendilerini sunuş biçimi farklılığından dolayı bu durum geleneksel hiyerarşik düzende bir çatışmaya yol açabilmektedir. Bu çatışma, çevrimiçi platformlarda kuşaklararası etkileşim kazalarını da akla getirebilmektedir. Kimi zaman öğrenciler, aradaki yaş ve tecrübe farkını gözden kaçırarak öğretmenleriyle farklı üsluplarda etkileşim kurabilmektedirler.

Çevrimiçi eğitimde sınavlarda kopya çekme eğilimi bir başka önemli sorundur ve durum öğretmen-öğrenci etkileşimini şekillendirmektedir. Öğretmen ve öğrenci arasındaki etik değerlerin zedelenmesine neden olabilmektedir. Sonuç olarak öğretmen kimi zaman geleneksel otoritesini bu etkileşim türünde sağlayamayabilmektedir. Song, Kim ve Luo (2016: 437), çevrimiçi ders ve platformlarda öğretmenin yüz yüze eğitimde olduğu kadar kendini ifade edemeyebileceğini belirtmiştir. Öğretmen ve öğrenciler arasında çevrimiçi platformlarda yüz yüze ortamda olduğu kadar kolay ve hızlı yakınlık kurulamadığı için uzaktan eğitim yüz yüze eğitimdeki kadar verimli olmayabilir. Bu da yine aradaki etkileşimin dönüşümünü hızlandırıcı bir etkidir. Dolayısıyla bu durum öğrencinin toplumsallaşma sürecinde dönüşümü kaçınılmaz kılmıştır.

Çevrimiçi eğitimde ikincil toplumsallaşma sürecinde dönüşüme neden olan bir diğer husus da öğrencilerin birbirleri ile etkileşimlerindeki değişimdir. Yüz yüze eğitimde öğrenciler birbirleriyle konuşarak, fikir alışverişinde bulunarak bir sosyal ağ kurmaktaydı. Ancak çevrimiçi eğitimde öğrencilerin yüz yüze kurdukları etkileşimin aynısını kurmaları beklenmemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin yardımıyla, sosyal medya yardımıyla kurdukları ilişkiler, yüz yüze etkileşimin yerine geçememektedir. Uzaktan eğitim öğrencilerin birbirinden öğrenme yolunu da neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Irwin ve Berge'ye göre (2006: 6) öğrencilerin çevrimiçi derslerle ilgili karşılaştıkları zorluklardan biri, asenkron etkileşime uyum sağlama alanındadır. Özellikle asenkron dersler öğrencilerin birbirleriyle etkileşimine imkân tanımayan doğasıyla çevrimiçi eğitimde akran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Öte yandan öğretmenin ikincil toplumsallaşma süreci düşünüldüğünde benzer bir dönüşüm söz konusudur. Lacey'e (2012: 14) göre; öğretmenin toplumsallaşması öğretmen perspektifinin geliştirilmesi sürecini içermektedir. Bu nedenle öğretmenin toplumsallaşması sadece öğretmen olmayı içermez; öğretmenin mesleki gelişiminde bir birey olmasını da ifade eder. Bireyleşme, toplumsallaşmayla mümkündür. Bu durum Robert Merton'ın "beklenen toplumsallaşma" (anticipatory socialisation) kavramını akla getirmektedir. Waerdahl'ın da Robert Merton (1957)'dan alıntıladığı gibi, Merton'ın "beklenen toplumsallaşma" kavramı kişisel yeteneklerin inşasının kişinin önceki grubuna yabancılaşması ve yeni gruba adaptasyonu ile mümkün olacağını ortaya koymaktadır (Waerdahl, 2005: 201-202).

Öğretmenlerin toplumsallaşmasıyla ilgili yazan bir diğer yazar olan Staton "öğretmenlerin toplumsallaşma deneyimleri içinde iki farklı, ancak birbiriyle ilişkili boyut olduğunu vurgular. Bunlar; mesleki toplumsallaşma ve kültürel toplumsallaşmadır (Staton, 2008:1). Bir başka deyişle, öğretmenlerin toplumsallaşmasında mesleki toplumsallaşmayla kültürel toplumsallaşma bir arada sürmektedir. Yazara göre, öğretmen, öğretmen rolünü öğrenmeye ek olarak, okul organizasyonunda toplumsallaşır ve o toplumun kültürünü alır (Staton, 2008). Dolayısıyla her meslekte olduğu gibi öğretmenlikte de toplumsallaşma görülmektedir. Ancak değişen şartlar, dönüşen öğrenci ve meslektaş etkileşimi nedeniyle öğretmenlerin mesleki toplumsallaşması da pandemi döneminde dönüşüme uğramaktadır. Kuşkusuz pandemi döneminde bir nevi zorunluluk olarak ortaya çıkan çevrimiçi eğitimle, eğitim sistemi yukarıda sayılan etkenler nedeniyle dönüşüme uğramıştır.

Pandemide Bilgiye Erişimin Hızlanmasıyla Yeni Gözetim Toplumu Tartışmaları

Son birkaç 10 yılda, okul ve yüksek öğrenim kurumlarını içeren eğitim kurumları, siyasa yapıcılarının ana eksenine yerleşmiştir. Çevrimiçi eğitim, eğitimde bilgi, gözetim ve denetimin temalarının da dönüşümüne neden olmuş, yeni düzen Michel Foucault'nun eğitim kurumuna ilişkin eleştirilerini akla getirmiştir. Çalışmanın bu kısmında pandemi döneminde çevrimiçi eğitimin makro düzeyde ortaya koyduğu dönüşüme değinilecektir.

Michel Foucault (1976/2007: 107), Louis Althusser'in de devletin ideolojik aygıtlarından biri olarak irdelediği eğitim sistemini, iktidarın gücünün yeniden üretildiği, "itaatkâr bedenler" yetiştirdiği ve kılcal damarlar gibi yayıldığı bir alan gibi açıklamaktadır. "Büyük Kapatılma" adlı çalışmasında Foucault (1994/2015:107); eğitim kurumlarını, akıl hastaneleri ve kışlaları kapatılma mekanları olarak tasvir eder. Bu kurumlar, Foucault'ya göre disiplin ve gözetim mekanizmasını işleterek iktidarın devamına hizmet etmektedir.

Michel Foucault, eğitim kurumlarının işleyişini de derinlemesine eleştirmiştir. Bu eleştirileri Deacon, "Michel Foucault on Education: a Preliminary Theoretical Overview" (Michel Foucault Eğitim Üzerine: Ön Teorik Bir Bakış) (2006a) ve "From Confinement to Attachment: Michel Foucault on the Rise of the School" (Kapatılmadan Bağlanmaya: Michel Foucault, Okulun Yükselişi Üzerine) (2006b) adlı makalelerinde detayları ile

belirtmektedir. Deacon'a göre (2006a: 177) Foucault'nun eğitim ile ilgili teorisi üç ana başlık altında toplanabilmektedir. İlki 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar okulun yükselişinin tarihsel veya 'teknik-politik' bir açıklaması; ikincisi günlük eğitim mekânının disiplin teknolojisi veya "ahlaki ortopedi" olarak açıklaması; üçüncüsüyse "kapasite-iletişim-güç bloğu" olarak eğitim modelinin çağdaş eğitim kurumları ve uygulamalarına yönelik çıkarımlarıdır.

İlkinde Foucault, 17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki eğitim kurumlarını incelemiş ve okulların esas olarak düzensizliği kontrol altına almak ve tehlikeleri etkisiz hale getirmek işlevini gördüğünü belirterek eğitim kurumları üzerinde devlet kontrolünün her zaman aynı biçimde olmadığını, karşılaştığı belirli kurumların doğasında bulunan mekanizmalara göre değiştiğini savunmaktadır (Deacon, 2006a: 180).

İkinci olarak Deacon'a göre (2006b:134) Foucault, "pedagojik manipülasyon" yoluyla, kontrollü koşullar, bilginin üretim ve dolaşımını sağlayarak ve okul nüfusunu genişleterek, içsel değişime doğru yeni bir tür "ahlaki ortopedi"nin zorunlu kılındığını ifade etmiştir. Ahlaki ortopedi Deacon'ın (2006a: 181) belirttiği üzere "yeni öğretim metodolojilerinin geliştirilmesi; yeni mikro-disiplin biçimlerinin uygulanması; zamanın paylaşılması; cinselliğin yönetimi; vücutların manipülasyonu; bilginin üretimi ve çıkarılması ve müfredat ve öğrenmenin yeniden değerlendirilmesi şeklinde sıraladığı yeni eğitim prosedürlerinin ve aktarımlarının geliştirilmesi" ile el ele gitmektedir.

Üçüncü olarak Foucault çağdaş eğitim kurumları ve onların toplumdaki işlevleri üzerine düşünmüştür. İktidar ve bilgi etkileşiminin vuku bulduğu bu tür kurumlar, Foucault'nun "kapasite-iletişim-iktidar blokları" dediği şeyi oluşturur (Deacon, 2006a: 183). Belirli bir iletişim ağıyla eğitim kurumları iktidarın bir nevi blokları gibi işlev görürler. Eğitim kurumları, iktidarın ekonomik, politik, adli ve epistemolojik ilişkilerinin çok yönlü birleşimleridir; okullar ya da üniversite kampüsleri öğrencilerin belirli şekilde davranmasının beklendiği "yapay mahallelerdir" (Deacon 2006a: 183).

Foucault (1991: 87) öğrencilerin yönetiminin 16. yüzyılda ortaya çıkan ve gelişen büyük pedagoji sorunlarını içerdiğini öne sürer. Ona göre eğitim kurumları, okullar ve üniversiteler, öğrencilere, bir başka deyişle öznelere öz-disiplin kazandırdığı için onların toplum tarafından eğitilmiş ve medeni olarak kabul edilmelerini sağlar. Ancak Popkewitz ve Brennan'a göre (1998) bu durum sorunludur çünkü denetim altındaki özne özgürlüklerinden uzaklaşmaktadır. Foucault'ya göre, eğitim Batı toplumlarında kurumları ve bireyleri tanımlayan iktidar ilişkilerinin ana biçimi haline gelen şeyi sağlamak için, yeni stratejiler, taktikler ve iktidar tekniklerini geliştirerek yeni yönetim biçimlerinin oluşturulmasında merkezi haline gelmiştir (Popkewitz ve Brennan, 1998: 22). Özne, "sorunlu" bir kavram olan öz-disiplin nedeniyle eğitilmiş ve medeni olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan, Foucault Orta Çağ'da karantina için "veba kasabaları" ve sokak düzeyindeki idari prosedürleri "katı mekânsal bölme" olarak tanımlamış, bunların panoptizmin erken bir biçimi olduklarını ileri sürmüştür (Peters, 2020:1). Dolayısıyla toplumsal sağlık için alınan önlemlere yönelik dahi olsa kısıtlama ve kapatılmalar Foucault'ya göre denetim ve gözetim toplumuna hizmet eden mekanizmalardan başka

bir şey değildir. Dolayısıyla günümüz toplumunda pandemi nedeniyle alınan önlemler, sokağa çıkma kısıtlamaları Foucault perspektifinden bakıldığında problematiktir. Çünkü bu durum teknolojik gelişimin de yardımıyla denetim ve gözetim mekanizmasının genişlemesi ve gelişmesine hizmet eder. Pandemi döneminde çevrimiçi eğitim sistemini Foucault perspektifinden okuyacak olursak, yaşanan dönüşümün etkileri tartışılmalıdır. Öğretmenin öğrenci üzerindeki denetimi, öğretmenin ve öğrencinin sürekli ulaşılabilir oluşu, bilgiye kolay ve/ya da hızlı ulaşım; özne, bilgi, iktidar üçgeni göz önüne alındığında üzerinde düşünülmesi gereken konuların başında gelmektedir. Çünkü Foucault'ya göre iktidar, bilgiyi özne yaratmak için kullanır. İktidarın gücünü sürdürebilmesi için bilgiye, bilginin üretimine ve bilginin yaygınlaşmasına ihtiyacı vardır. Eğitim sisteminde başat önemi olan bilimsel bilgi, öznenin yaratımı için de vazgeçilmezdir. İnternet kullanımının yaygınlaşması ve bilginin bu denli ulaşılabilir oluşu, iktidarın ve öznenin de hızla üretilmesi ve yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Pandemi döneminde çevrimiçi eğitim sisteminde denetim de dönüşmüştür.

Pandemi döneminde yaşanan kısıtlamalarla ilgili fikirlerini paylaşan düşünürlerden Giorgio Agamben 26 Şubat 2020 tarihinde yayımlanan yazısında, COVID-19 pandemisine dair devletler tarafından alınan, eğitim kurumlarının kapanmasını da kapsayan önlemleri, yönetimler tarafından empoze edilen bir özgürlük sınırlaması olarak ele almıştır. Düşünür, pandemide alınan önlemlerle ilgili olarak "istisna halini normal bir yönetim paradigması olarak kullanma eğilimi" ifadelerini kullanmıştır (Agamben, 2020). Bu görüş Foucault'nun büyük kapatılma görüşüyle paraleldir. Eğitimde çevrimiçi denetim tam olarak Foucault'nun altını çizdiği denetim mekanizması gibi olmasa da bu durum pandemide eğitim sistemindeki değişimler olarak tarihe geçmiştir. Pek çok çevrimiçi platform okul binalarının, sınıfların yerini almış, panoptikon bir anlamda bilgisayar kameralarından işler olmuştur.

Sonuç

Mart 2020'den başlayarak COVID-19 küresel salgının hızlı yayılımını kontrol etmek adına dünyanın dört bir yanında eğitim kurumları kapatılmıştır. Bu büyük kapatılma başta öğrenciler olmak üzere eğitim sistemindeki tüm aktörleri etkilemiştir. Hızla çevrimiçi sisteme geçen liseler ve üniversiteler daha önce bu denli kapsamlı bir dönüşüme şahit olmamıştı. Çevrimiçi altyapısı olan üniversiteler ve okullar bu sisteme daha hızlı adapte olurken olmayanlar bu eğitim kurumlarını daha geriden takip etmiştir. Ancak sonuç itibarıyla büyük kapatılma pek çok kurumu, kurumda çalışanları ve bu kurumlardan eğitim alanları etkilemiştir.

Eğitimde yaşanan bu köklü dönüşüm farklı alanlarda dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın amacı pandemi döneminde eğitim kurumunda ortaya çıkan söz konusu dönüşümlerle ilgili tespitler yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, küresel salgının eğitim kurumunda neden olduğu dönüşümler üç temel başlık altında toplanmıştır. Bunların ilki pandemi döneminde çevrimiçi eğitim düzeni içinde farklı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ailelerden gelen öğrenciler arasında ortaya çıkabilecek olası sorunların sosyolojik bir bakış açısıyla irdelenmesi, ikincisi öğretmen öğrenci etkileşimindeki dönüşüm ve her iki taraf için ortaya çıkan toplumsallaşma

probleminin tartışılması; üçüncüsü ise özne, bilgi, iktidar üçgeninde dönüşen denetim toplumunun eğitim kurumundaki yansımalarının analiz edilmesidir.

Pandemi döneminde toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda heterojen olması nedeniyle birtakım sorunlar gün yüzüne çıkmaktadır. Farklı sosyo-ekonomik statüden bireylerin pandemiye farklı biçimde deneyimlemeleri (üst ve orta sosyo-ekonomik statüden bireyler çoğunlukla evden çalışarak, alt sosyo-ekonomik statüden bireylerin de kamusal alanda çalışarak) pandemi ve sosyo-ekonomik statü ilişkiseliliğinin bir örneğidir. Öte yandan, tartışılması gereken bir başka konu da dezavantajlı gruplardan öğrencilerin yaşadıklarıdır. Alt sosyo-ekonomik statüden öğrencilerin maddi imkânsızlıklar nedeniyle internet ve bilgisayar erişimlerinin olmaması ya da kısıtlı olması onların eğitim alma durumlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Engelli öğrencilerin de pandemide çevrimiçi eğitim materyallerine erişim konusunda sorunlar yaşayabilmektedir. Dolayısıyla, Bourdieu ve Passeron (1964/2014, 1970/2015) ve Bauman'ın (1997, 2009, 2012/2020) pandemiden çok önce altını çizdikleri sorunlar pandemide farklı boyutlarda deneyimlenebilmektedir.

Pandemi öğretmen ve öğrenci etkileşiminde dönüşüme neden olmuştur. Çevrimiçi programlar vasıtasıyla kurulan öğretmen-öğrenci etkileşimi de yüz yüze eğitimde olduğu gibi doğrudan değil de dolaylı olarak gerçekleşmektedir. Bu durum, öğrencinin otoriteyi tanıması konusunda sorun yaşamasına neden olabilmektedir. Otoriteyle ilişki ile Giddens'in (2009) altını çizdiği toplumsallaşma süreci ile yakından ilgilidir. Yazara göre okul toplumsallaşma sürecinin eyleyenlerinden biridir. Ancak çevrimiçi eğitimde öğretmen ya da otoriteyle olması gereken bağı tam anlamıyla kuramayan öğrencinin toplumsallaşma sürecinin de dönüştüğü yorumu yapılabilir. Geleneksel öğrenmede, öğretmenle öğrencinin etkileşimi yüz yüze karşılaşmaları sonucunda gelişmektedir. Ancak çevrimiçi bir derste, öğretmen ve öğrencinin fiziksel değil de sanal olarak var olmalarının sonucu olarak etkileşim çoğu zaman yazılı iletişim yoluyla gerçekleştirilir. Etkileşim kanallarındaki bu önemli dönüşüm öğretmenle öğrenciler arasındaki etkileşimin doğasını da etkileyeceği varsayılabilir. Öğrenci, karşısında fiziksel olarak bir öğretmen görmediğinde motivasyon kaybı yaşayabilmektedir.

Giddens'in (2009: 289) ortaya attığı bir diğer toplumsallaşma eyleyeni de akran ilişkileridir. Yüz yüze eğitimde akran ilişkilerinin doğası, gençlerin birbiriyle etkileşimi, örneğin birbirleriyle grup çalışması yapmaları ya da birbirlerinden öğrenmeleri çevrimiçi eğitimde sekteye uğramıştır. Öğrenciler sosyal medya kanalları vesilesiyle etkileşim içinde bulunmaya devam etmektedirler ancak bu durum yüz yüze etkileşimin yerini tutamamaktadır. Dolayısıyla öğrencinin toplumsallaşma süreci eğitimin yüz yüze olduğu zamankinden oldukça farklıdır. Bu değişim yıllar içinde deneyimler paylaşıldıkça ortaya çıkacaktır. Eğitimin çevrimiçi olmasıyla toplumsallaşma süreci dönüşüm geçiren tek aktör öğrenci değildir. Öğretmenler de okulda mesleki toplumsallaşma deneyimlemektedirler (Staton, 2008). Pandemi döneminde çevrimiçi eğitim ile öğretmenlerin de mesleki toplumsallaşmasında dönüşümler kaçınılmaz olmuştur.

Üçüncü olarak pandemi döneminde yaşamın da eğitimin de çoğunlukla çevrimiçi ve dijital oluşu; bilgi, iktidar ve özne ilişkiseliliğinde dönüşüme neden olmuştur. Bilgiye

ulaşmanın ve bilgiyi tüketmenin hızı, Foucaultyen bir bakış açısıyla bakıldığında iktidarın bilgi üzerinden özne üretme biçimini de dönüştürmektedir. Foucault'ya göre (1976/2007: 72) "iktidar her yerdedir, her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden dolayı her yerdedir". Pandemi döneminde dijitalleşen dünyada iktidarın genişlemesi ve yayılımı da çoğunlukla bilgi iletişim teknolojileri üzerinden gerçekleşmektedir. Eğitim sistemi özelinde bakıldığında da denetim ve iktidarın yayılımı çevrimiçi eğitim sisteminde yüz yüze eğitim sistemiyle karşılaştırıldığında dönüşmüştür. Evlerinden derslere çevrimiçi katılan öğrencilerin bilgiye ulaşımı dijitalleşmiştir.

Sonuç olarak, toplumsal kurumların en önemlilerinden biri olan eğitim kurumu, pandemi döneminde çevrimiçi eğitime geçilmesi nedeniyle dönüşmüştür. Bu kurumlarda üretilen ve bir toplumsal kurum olarak eğitim vasıtasıyla yayılan iktidar da dönüşmüştür. Bu durum denetim toplumunun da dönüşümüne neden olmuştur. Pandeminin ne zaman sona ereceği tam olarak bilinmemekle birlikte, pandemi sonrası toplumla ilgili senaryolar da hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak bu çalışmanın yapıldığı zaman itibariyle bakıldığında pandemi sonrası dönemle ilgili çıkarımlar yapmanın kolay olmadığı aşikârdır. Bunun yanı sıra dijitalleşmenin hızını, verimini ve yaygınlığını toplumsal kurumlar üzerinde devam ettireceği de bir gerçektir. Eğitimde dijitalleşmenin öneminin uzun yıllar boyunca artarak devam edeceği söylenebilmektedir. Dijital eğitimin hız kesmeden yayılımı ve belki de farklı biçimlerde ortaya çıkışı da deneyimlenecektir.

KAYNAKLAR

AGAMBEN, Giorgio, (2020), "The State of Exception Provoked by an Unmotivated Emergency", **Positions Politics**. Erişim adresi: <http://positionswebsite.org/giorgio-agamben-the-state-of-exception-provoked-by-an-unmotivated-emergency/>.

AUSTIN, Ann, E, (2002), "Preparing the Next Generation of Faculty: Graduate School as Socialization to the Academic Career", **The Journal of Higher Education**, C. LXXIII, S. 1: s. 94-122.

BAUMAN, Zygmunt, (1997), "Universities: Old, New, and Different", **The Postmodern University?: Contested Visions of Higher Education in Society**, (Ed. A. Smith and F. Webster), London: SRHE, Open University Press, 17-26.

BAUMAN, Zygmunt, (2009), "Education in the Liquid-Modern Setting", **Power and Education**, C. I, S. 2: s. 157-166, <http://dx.doi.org/10.2304/power.2009.1.2.157>.

BAUMAN, Zygmunt, (2011), **Liquid Modern Challenges to Education**, Padova: Padova University Press.

BAUMAN, Zygmunt, (2020), **Eğitim Üzerine**, (Çeviren: A. E. Pilgir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 2012 yılında yayımlanmıştır).

BOURDIEU, Pierre, (1998), **State Nobility: Elite Schools in the Field of Power**. Palo Alto: Stanford University Press (Orijinal çalışma 1989 yılında yayımlanmıştır).

BOURDIEU, P. ve J. C. Passeron, (2014), **Varisler: Öğrenciler ve Kültür**, (Çeviren: L. Ünsaldı ve A. Sümer). Ankara: Heretik Yayınları. (Orijinal çalışma 1964 yılında yayımlanmıştır).

BOURDIEU, P. ve J. C. Passeron, (2015), **Yeniden Üretim: Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri** (Çeviren: A. Sümer, L. Ünsaldı, Ö. Akkaya). Ankara: Heretik Yayınları. (Orijinal çalışma 1970 yılında yayımlanmıştır).

DEACON, Roger, (2006a), "Michel Foucault on Education: a Preliminary Theoretical Overview", **South African Journal of Education**, C. XXVI, S. 2: 177-187.

DEACON, Roger, (2006b), "From Confinement to Attachment: Michel Foucault on the Rise of the School", **The European Legacy: Toward New Paradigms**, C. XI, S. 2: s. 121-138, <https://doi.org/10.1080/10848770600587896>

DURKHEIM, Emile, (2016). **Eğitim ve Sosyoloji**, (Çeviren: P. Ergenekon), İstanbul: Pinhan Yayıncılık (Orijinal çalışma 1922 yılında yayımlanmıştır).

FOUCAULT, Michel, (1991), "Governmentality", **The Foucault Effect: Studies in Governmentality**, (Ed. G. Burchell, C. Gordon ve P. Miller), Chicago: University of Chicago Press, 87-104.

FOUCAULT, Michel, (2007), **Cinselliğin Tarihi**, (Çeviren: H. U. Tanrıöver), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.(Orijinal çalışma 1976 yılında yayımlanmıştır).

FOUCAULT, Michel, (2015), **Büyük Kapatılma**, (Çeviren: I. Ergüden, F. Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 1994 yılında yayımlanmıştır).

GIDDENS, Anthony, (2009). **Sociology (6th Edition)**. Polity: Cambridge.

HAECK, Catherine, ve P. LEFEBVRE, (2020), "Pandemic School Closures May Increase Inequality in Test Scores". **Canadian Public Policy**,s. 82-87. doi:10.3138/cpp.2020-055

IRWIN, Christopher., ve Z. BERGE, (2006), "Socialization in Online Classroom". **E-Journal of Instructional Science and Technology**, C. IX, S. 1: s: 1-7, Erişim adresi: <https://eric.ed.gov/?id=EJ846714>

JOURDAIN, A. ve S. NAULIN, (2016), **Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları**, (Çeviren: Ö. Elitez). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

LACEY, Colin, (2012), **The Socialization of Teachers, Volume 225**, London: Routledge Press.

LAI, E., ve Y. XUE, (2012), "On the Influence of Online Education on Teacher-Student Relationship", **Soft Computing in Information Communication Technology**, (Ed. J. Luo), Verlag-Berlin-Heidelberg: Springer, 49-55.

MERTON, Robert, King, (1957), ***Social Theory and Social Structure (Rev. ed.)***. Illinois: Free Press.

MURAT, Marina ve L. BONACINI, (2020), ***Coronavirus pandemic, remote learning and education inequalities GLO Discussion Paper, No. 679***, Global Labor Organization (GLO), Essen. Erişim adresi: <https://www.econstor.eu/handle/10419/224765>

PETERS, Michael, (2020), "Philosophy and Pandemic in the Postdigital Era: Foucault, Agamben, Žižek", ***Postdigital Science and Education***, C. II, S. 3: s. 556-561. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00117-4>

POPKEWITZ, Thomas, S. ve M. BRENNAN (1998). "Restructuring of Social and Political Theory in Education. Foucault and a Social Epistemology of School Practices", ***Foucault's Challenge Discourse, Knowledge, and Power in Education***, (Ed. T. S. Popkewitz ve M. Brennan), London, New York: Teachers College Press, 3-36.

SIT, Janet, W. H., J. W. V. CHUNG, M. C. M. CHOW ve T. K. S. WONG, (2005), "Experiences of Online Learning: Students' Perspective", ***Nurse Education Today***, C. XXV, S.2: s. 140-147. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2004.11.004>

SONG, Hayeon, J. KIM ve L. WEN, (2016), "Teacher-Student Relationship in Online Classes: A Role of Teacher Self-Disclosure", ***Computers in Human Behavior***, S. LIV: s. 436-443.

STATON, Ann. Q., (2008), "Teacher Socialization", ***The International Encyclopedia of Communication***, Wiley Online Library, <https://doi.org/10.1002/9781405186407.wbiect016>

UNESCO, (2020), ***Education: From Disruption to Recovery***. Erişim adresi: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>

VAGO, Steven, (2003), ***Social Change (Fifth Edition)***. Pearson Prentice Hall: New Jersey.

WAERDAHL, Randi, (2005), "May be I'll Need a Pair of Levi's Before Junior High?: Child to Youth Trajectories and Anticipatory Socialization", ***Childhood***, C. XII, S. 2: s. 201-219. <http://dx.doi.org/10.1177/0907568205051904>